

Kollár Árpád

Jelenné tenni a múltat – a gépangyal tekintete

Sándor Iván legújabb regényének író elbeszélője, Iván nem nyugodott bele a „történelem elvesztésébe”. Ezzel együtt (ön)tudatos nyomozóként nem hagyja reflektálatlanul azokat az elméleti és gyakorlati problémákat, melyekbe ötvennyolc évvel korábbi történelem nyomán elindulva ütközik ötvennyolc évvel korábbi nyomait kutatva. Nem kevesebbre vállalkozik, mint elvégezni a múlt jelenné tételének lehetetlennek tűnő munkáját.

A *Követés – Egy nyomozás krónikája* olyan nyomozásról tudósít, melyben a nyomozó a nyomhagyó, a krónikus maga a krónika legfőbb tárgya. Legalább kettős krónika, mely párhuzamosan beszél el a Budapest ostromának idején a nyilasok elől rejtőző tizennégy éves fiú, és ötvennyolc év múlva a tulajdon múltja nyomait kutató hetvenkét éves férfi történetét.

Nem magánkrónika, hiszen e kettő időben elkülönülő, mégis összefonódó fő szálhoz kapcsolódó sorsok szövedéke a magyar történelem egyik legsötétebb korszakához kínál a jelen horizontjából nyomvonalat, sajátos Ariadné-fonalat a jelen horizontjából értelmezők számára. „Az ötvenkilenc év előtti lábnyomaimban járok. Azoknak a heteknek a nyomaiban lépegetek, azokkal együtt, akik nem is gondolnak az egykori lépéseinkre. Azokkal együtt, akik szabadulni szeretnének a lépéseik emléktétől. Azokkal is, akik letagadják a lépéseiket, azokkal is, akik akkor még nem is lépkedhettek, ám ma tudtukon kívül is azokban a nyomokban kényszerülnek járni” – írja a szerző a *Daniellával a vonaton – A követés naplója* (10. o.) kötetében.

Nem szokatlan, hogy műhelynaplót fűzzön egy regényéhez, melyben továbbgondolja művének alapkérdéseit. A *Követés* esszéisztikus részeinek nyelvezete, látásmódja közel áll a naplóéhoz, mely az értelmezés feladatán és a műhelytitkok feltárásán túl a regény alapvető (sors)kérdéseinek eltérő modalitású, fogalmi terepen való vizsgálatára ad lehetőséget. A két kötet között fokozott interferencia tapasztalható, a kommentár folyamatosan újraolvassa, értelmezi az alpmű egyes részeit – ahogy az önmagát is – ciklikusan egy-egy értelmezői mozzanattal elmozdítva a visszatérő motívumokat.

A szerző rendszerint a történelem, az emlékezet, az áthagyományozódás, az ezektől el nem választható identitás és önmegértés, valamint a tér és az idő kapcsolatának bonyolult problematikáit helyezi regényei poétikai centrumába, esszéi érdeklődési terébe. Ahogy Füzi László fogalmaz az *Arabeszk* kapcsán, „Sándor Iván mindig a *léthelyzetet*, s a *léthelyzetek* sorozatából összeálló történelmet faggatja” (Füzi László: „*Mindezeknek valahogy lenni kellett*”), s mindez fokozottan érvényes jelen munkájára is, mely az elbeszélhetőség – elbeszélhetetlenség, az emlékezés – felejtés, fikcionalitás – referencialitás pólusai közti folyamatos billegés, játék, paradoxon egymásba csúszás feszültsége mentén konstruálódik.

A biografikusság és kvázi biografikusság, a dokumentativitás és fikcionalitás szövegstratégiáinak érvényben tartása nyugtalanító kérdéseket hagy az olvasóban. „Dokumentumregény? Fikció? Carl Lutz, a svájci budapesti nagykövet tényeken és – ahol a valóság üres helyei szükségszerű betöltésre várnak – kitaláción alapuló sors története? Netán egy szerzői elbeszélő (mindössze egy levéldézet aláírása árulja el a nevet: *Iván*) párhuzamos eseményekben bővelkedő élettörténetének regényes dokumentálása?” – teszi fel a legalapvetőbb kérdéseket ismertetőjében Bombitz Attila. A regényszereplő és a regény- (kézirat-) olvasó Györgyre irányítva a figyelmet, aki szintén „erről faggatja a fikció valóságterében, esetleg a valóság fikcióterében az őt is megíró, őt is követő, (ok)nyomozó elbeszélőt”. (Bombitz Attila: *Az üres helyek krónikája*) Az elbeszélő természetesen nem ad(hat) megnyugtató választ kérdéseire, a szöveg a széttartó olvasói stratégiák mindegyikét érvényben tartja.

A regényidő jelenében a főhőst a Bem rakpart és a Halász utca sarkán elsodorja egy kerékpáros, ami Proust madelaine süteményéhez hasonlatosan beindítja az emlékezet mechanizmusait, felidézve egy másik kerékpárost, aki ötvennyolc évvel ezelőtt ugyanitt elsodorta őt, miközben a nyilasok menetben hajtották közönyös tekintetektől kísérve az óbudai téglagyárba, ahol a többségre Németországba való deportálás várt. A fiúnak azonban sikerül megszöknie Verával együtt, kivel végigéli Budapest ostromát, s végül megmenekülnie Carl Lutz svájci diplomata védleveleinek is köszönhetően, kinek regénybéli meghatározó története sajátos módon érintkezik a fiúéval e számtalan sors nehezen kibogozható fonadékában.

Az emlékezet feltárulását generáló aktus annyiban analóg a Proust-féle emlékezet-megnyílással, amennyiben „igen sok részmozzanata van” (*Daniellával a vonaton* 135. o.), ugyanakkor a sajátos időkezelési technikának köszönhetően nem az abszolút értelemben vett idő feltárulásának lehetünk tanúi – fokozatosan, lépésről lépésre haladva, szakaszosan kerülnek felszínre a hiányos emlékezetmozaikok a múlt mély rétegeiből. Ráadásul a folyamat számos kizökkentő, a kétélyt erősítő mozzanat, reflexió erőterében megy végbe.

A felszínre hozatal, a szükségszerűen hiányos helyek kitöltése a tanúk feladata, kik képtelenek elkerülni saját sorsukat, még ha egyeseknél az utódokra hárul is a beteljesítés munkája. Nem túlélők, szögezi le a regénybéli író egy külföldi újságírónak adott interjújában, aki mindebből persze nem sokat ért(het), ugyanis túlélő „*bárki lehet, az áldozat is, a gyilkos is, a tanú viszont az, aki őriz, nem emlékezik, nem vádol, nem véd, nem felejt*”. (*Követés* 227. o.) E melankolikusan ironikus szövegrészben a referencialitás viszonylagos volta reprezentálódik. Egy olyan dokumentumriport forgatásáról számol be, ahol a „túlélőket” Lutzal kapcsolatos emlékeikről kérdezik, amit a diplomata életéből vett, színészek által előadott jelenetekkel kommentálnak: „mintha túlélők volnának a színészek és a színészek a tanúk...”, jegyzi meg végül a kényelmetlen helyzetbe került elbeszélő. (*Követés* 235. o.)

A tanú nem felejt, a tanú nem emlékezik – mindkét mechanizmus szubjektumának alapvető vonását, tanúságát ásná alá –, a tanú tehát nem emlékezve mutatja fel a nem felejtettet, mely nem csupán emlékeiből tevődik össze, hanem mindabból, mely idővel hozzátapadt. A nem felejtés és nem emlékezés paradoxona által meghatározott regényterben minden szereplő nyomozóvá vedlik át, ahol nem a nyomozások általános célja, a megoldás válik hangsúlyossá, hanem maga a folyamat, hiszen minden egyes részmegoldás újabb és újabb elbizonytalanodást hoz magával, melynek nyomozás (regény-) konstituáló ereje van, ráadásul egy végső, konkrét megoldás sem körvonalazható, mint általában a klasszikus detektívregényekben.

„Rátaláltam a bizonytalanságérzésre, ami az előző napon elvonta a figyelmemet a forgalomról. És ez felnyitott előttem egy *másféle* távolságot a Duna felett szitáló eső rétegein túl. Az volt a benyomásom, hogy az időtlenség nyílt meg, s az érzéseknek, amelyek eltölte-

nek, az így feltáruult tér az otthona” – számol be a rakpartra való visszatérésének inspiráló momentumáról a szerző a naplóban. (*Daniellával a vonaton* 25. o.) E bizonytalanságérzés regénybéli megjelenítése paradox módon mégis olyan pozíciót kínál az elbeszélő számára, melyből érvényes állapításokat képes tenni tulajdon egyéni történetével és közös történelmünkkel kapcsolatban, mintha a bizonytalanságból mégis bizonyosság fakadna.

A regény főhősei kereső emberek, akik részben nem akarnak vagy tudnak szembesülni tulajdon történetükkel, a benne rejlő tragikummal, vagy akarnak, ám nehézségekbe ütköznek, azonban ha elindulnak kijelölt útjukon, közelebb kerülnek önmagukhoz és másokhoz.

Az önmegértés hiánya miatt fordulnak tulajdon múltjuk, vagy az áthagyományozás hiatusától gyötörve szüleik, nagyszüleik múltja felé. Györgyi anyja visszatér a haláltáborból, barátnője és nagyanyja nem. Az anya gyöttrő, sírba vitt némasága készíti Györgyit a regénybéli író követésére, aki azon kapja magát, követőből követetté vált. A nő mások emlékei után kutatva akarja kitölteni az áthagyományozódás elmaradásából fakadó hiányt. Ágnes Hirsch, Lutz nevelt lánya rendelkezik ugyan saját emlékekkel, ezek sérülékenysége miatt azonban magába kívánja szívni mások emlékét, rekonstruálva nevelőapját. A műhelynapló Danielláját is az üres helyek betöltésének vágya készíti a szerző képletes követésére találkozásuk óta.

A nyilas korszak szubjektumroncsoló traumája – melyben cinkos, legkevesebb a hallgatás, a passzivitás okán az egész magyar társadalom – mindannyiu(n)k közös, meghatározó léttapasztalata. Nem csak a magyar zsidóság, az egész magyarság traumája, melyről mindmáig hiányos a számadás és a megértés, ezért a befogadás új lehetőségét keresi számunkra a regény. „Régóta nem találok azokat a szavakat, amelyekkel a már sokak által leírtak után is befogathatatlant segíteném befogadhatóvá tenni, hogy ugyanis mindaz, amit 1944-ben a zsidó magyarokkal szemben elkövettek, az a nem zsidó magyarok számára önmaguk megalázása, sokak bűnbeesése, «a napvilágra jutott erkölcsi süllyedés» (Bibó) folytán történelmi-morális mélypont volt, aminek eltagadása mindmáig tartó történelmi-pszichés következményekkel jár, akárcsak annak a fel nem ismerése, hogy a nem zsidó magyarokra is szörnyű sors várt volna a náciizmus, a magyar fasiszták győzelme esetén.” (*Daniellával a vonaton* 31. o.)

A *Követés* tehát a maga önreflexív és a *Daniellával a vonaton* a maga fogalmi nyelvezetével folyamatosan azzal a kérdéssel néz szembe, hogyan lehet a „történelem elvesztése” után történelmi regényt írni? Mindenekelőtt mit érthetünk a „történelem elvesztésén”? „De az «elvesztés» miközben pontosságra törekvő terminus, ugyanolyan ködös, mint amire próbál rámutatni. Megközelítésemben a történelem forrásainak kérdésessé válását, a stabilnak tekintett tények, a megkérdőjelezhetetlen értékek-értelmezések megrendülését, a támpontok felszívódását jelenti.” (*Daniellával a vonaton* 38. o.)

A köztudatban meggyökeresedett hamis képeknek, felfogásoknak a „valóságossal” szembeni hegemoniája generációról generációra hagyományozódik. „»A történelem elvesztése« például úgy megy végbe, hogy a huszadik század eseményei az újabb nemzedékek számára érthetetlen, megközelíthetetlenek, *álarcukat* mutatják. A Horthy-rendszer is, a második világháborús részvétel is, a Don-kanyari (ön)elpusztítás is, a holokauszt is, az ötvenhatos forradalom is, már a rendszerváltás is.” (*Daniellával a vonaton* 41. o.) Az álarc lefejtésével megmutatkozik a történelemből valami, ha nem is a történelmi valóság maga, sokkal inkább a „valóságos”, a hiányos referencialitás és a hiányokat kitöltő valószínű fikcionalitás együttese. E a stratégia érvényesítésére az irodalom, a művészet tűnik legalkalmasabbnak.

Műhelynaplóban a szerző a tőle megszokott alaposággal vizsgálja, saját szóhasználatával, az *utániság* idején a történelem reprezentációjának esélyeit, a posztmodern tör-

ténelemfelfogások érvényességi körét, értelmező korrekciókat rendelve Hayden White, Derrida, Baudrillard megállapításaihoz. A posztmodern elméleteket jellemző arányérzékkel vegyíti a modernség szemléletmódjával, érvényben tartva Balassa Péter meglátását, miszerint figyelemre méltó „az író egész életművét jellemző mértékletesség, ami a modern és a posztmodern közötti dinamikus egyensúlyozást illeti: ebben a vitában a komplementaritás és kölcsönös korrekció mellett voksol.” (Balassa Péter: *Sándor Iván meditációi a regényről*) Elméleti tudatosságát mutatja, hogy kerüli az „emlékező írás” csapdait. „Az «emlékező írás» tagadja a távolságot szerző, szöveg, az írás tárgya és az olvasó között. Valamennyien egyetlen pontban találkoznak. (...) De éppen arról van szó, hogy nem emlékezőírás, hanem «jelenvalólét»-írás készülne. A maga létmegelőzőségében.” (*Daniellával a vonaton* 64. o.).

Az irodalmi leképezésre a sajátos történelmi krimi, „nyomozóregény” kínálkozik, melyet korunk hasonzórú műveivel együtt a „mai *elbizonytalanítottság*, múltnélküliség-múltismeretlenség-múlthamisítás hív elő a némaságban-láthatatlanságban tartott múltközelmúlt megközelítéseről-megközelíthetetlenségéről”. (*Daniellával a vonaton* 151. o.) A regénybe foglalt nyomozati munka, a tetthely, azaz a tetthelyek megközelítése, az egyén és a közösség ellen elkövetett bűn, tett felderítése kettős, empirikus és metafizikus síkon megy végbe.

A klasszikus detektívregények nyomozati munkája a világ objektív megismerhetőségén alapszik, míg a metafizikus „detektívtörténetekben például már nem a bűntény felderítésének intellektuális izgalma a központi vonás, mely köré a történet szerveződik, hanem mintegy metaszinten az értelmezés nehézsége, az egyféle olvasat problematikus volta tematizálódik. A metafizikus detektívtörténetek az olvasás allegóriájává válnak, azáltal, hogy példázzák, nem tartható az az álláspont, hogy csak egyetlen olvasási stratégia létezik, példázzák az olvasó és a szöveg interakciójából születő értelmezések szóródását.” (Bényei Tamás: *Rejtélyes rend*) Sándor Iván e két stratégia feszültségéből eredezteti a regény nyomozati munkáját, melyben a tények felderítése korántsem problémamentes, a világ megismerhetősége azonban nem relativizálódik, mindvégig megmarad egy erkölcsi alap, melynek megközelítése és megmutatása szükségszerű.

A nyomozás szó szerint nyomozás, nyomkeresés, nyomolvasás, mely a konkrét térből az idő felé nyit utat, felkínálva a roncsolt szubjektum számára múltbéli énjével való kapcsolatteremtés lehetőségét. „A harmincnál is több Sándor Iván-könyv bármelyikében a terek természetes közegükből a tudatba, másfelől egy újabb érzéki közegbe, az időbe, a időérzékelésbe billennek át.” (Olasz Sándor: *Terek, belső tájak – Vonások Sándor Iván portréjához*) Iván sorban felkeresi az ötvennyolc évvel ezelőtti rejtőzködésének stációit, ötvennyolc évvel ezelőtti nyomaiban (ezzel együtt mások nyomaiban) lépked, a jelenbéli önmegértés folyamatában metonimikus természetű kapcsolatot létesítve egykori önmagával. A helyszínek megőriztek valamit a letűnt időből, támpontot adva a történet felgöngyölítéséhez, ami kettős szintéren, a külső térben és a kereső tudatában megy végbe, s az interferenciájukból fakadó léttapasztalatok folyamatosan kiegészítik, ugyanakkor felül is írják egymást.

A rejtőzés stációinak tér- és léttapasztalatát a regénybéli író sziszüfoszi elkötelezettséggel, mániákus módon igyekszik rögzíteni. A dokumentálás gesztusa Iván egyik legfontosabb megközelítési stratégiája, minden múlt és jelenbéli megfigyelést, adatot igyekszik megőrizni valamilyen formában. Dossziékba gyűjt korabeli fényképeket és reprodukciókat, térképeket, visszaemlékezéseket, történelmi munkákat, s maga is fényképeket, feljegyzéseket készít, rögzíti, milyen változásokon mentek át az adott helyszínek. Egyre több és több dokumentum áll rendelkezésére, melyek betöltik az egész lakást, az információhalmaz végül mintegy metaforikusan maga alá temeti a nyomozót, miközben lejegyzí: „Nincs szükségem emlékezetre. / Nincs szükségem feletésre.” (*Követés* 59. o.)

Carl Lutz is szenvedélyes fényképező, a fényképeken keresztül kísérli meg megközelíteni a megközelíthetetlen, megérteni a megérthetetlen. „A fényképfelvétel egyik haszna, hogy vádol” – írja Susan Sontag. „A fényképfelvétel másik haszna, hogy bizonyít.” – fűzi hozzá. (Susan Sontag: *A fényképezésről*) A fénykép objektivitásából fakadó funkciók közül nem kétséges, az utóbbi motiválja mindkettő fotóit. Iván régi és új képei közti különbség hiány felmutatja a két idő- és térsík szerves kapcsolatát, melyet az elbeszélő egy különleges szemüveggel állít elő, amivel a régi fotókon is láthatja az új helyszíneket és az újakon is a régiakat. Ehhez hasonló szimbolikát hordoz az a térkép, melyen különféle színű filccel bejelölt múltbéli és jelenbéli nyomai keveredéséből új színek jönnek létre.

A regény ennek analógiájára szintetizálja a különböző, számos ponton érintkező idősíkokat, cselekményszálakat, narratívákat, gyakorta váltva szinte észrevétlen az elbeszélői pozíciók, szövegtípusok, idők és terek között. A korabeli dokumentumok, naplók, újságcikkek, levelek szövegei, a tanúk visszaemlékezései, vagy a visszaemlékezésekre való visszaemlékezések, a fiktív elbeszélések váltakozása, olykor egymásba csúszása sajátos, polifonikus ritmust kölcsönöz a műnek, melyet bonyolítanak az elbeszélő szövegre irányuló reflexiói.

E polifónia a *Követés* borítóján található mondatot igazolja: „Sokak tekintetével kell látnom, hogy a magamé éber maradjon.” A tethely megközelítésében a követők és követettek tekintetváltása fontosabb, mint az események, nem más, mint az áthagyományozódás morális aktusa, mely képes legyőzni az időt, a történelmi amnéziát. Az eseményeket, az érzéseket, a történeteket magukba foglaló tekintetek találkozásakor az olvasóval, a „történelem gépangyalával” való szembenézés is megtörténhet.

(Sándor Iván: *Követés – Egy nyomozás krónikája*. Kalligram, Pozsony, 2006;

Sándor Iván: *Daniellával a vonaton – A követés naplója*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2006)